

СЛІДЧИЙ – СУБ'ЄКТ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Марченко О. А.

Досліджено зміст, права та обов'язки слідчого – суб'єкта кримінально-процесуальних відносин щодо звільнення від кримінальної відповідальності. Визначено необхідність на підставі здійснення аналізу чинного та попереднього законодавства, удосконалення кримінально-процесуального законодавства в частині питань реалізації прав та обов'язків слідчого в процесі звільнення від кримінальної відповідальності. Доведено доцільність наділити слідчого правом за погодженням із прокурором звертатися до суду з клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності та внесення відповідних змін до норм КПК України.

Ключові слова: звільнення від кримінальної відповідальності, кримінальна відповідальність, суб'єкт, слідчий, кримінально-процесуальні відносини, досудове розслідування.

Исследованы, содержание, права и обязанности следователя – субъекта уголовно-процессуальных отношений по поводу освобождения от уголовной ответственности. Определена необходимость на основании анализа действующего и предыдущего законодательства, совершенствование уголовно-процессуального законодательства в части вопросов реализации прав и обязанностей следователя в процессе освобождения от уголовной ответственности. Доказана целесообразность наделить следователя правом по согласованию с прокурором обращаться в суд с ходатайством об освобождении лица от уголовной ответственности и внесения соответствующих изменений в нормы УПК Украины.

Ключевые слова: освобождение от уголовной ответственности, уголовная ответственность, субъект, следователь, уголовно-процессуальные отношения, досудебное расследование.

The content rights and duties of the subject of criminal procedural relations, the investigator, concerning the release from criminal liability there investigated. The necessity, based on the analysis of the current and previous legislation, improvement of the criminal procedural legislation, regarding the issues of realization of the rights and duties of the investigator in the process of exemption from criminal liability, was determined. It as proved that the expediency of assigning the investigator the right, in agreement with the prosecutor, to apply to the court for the release of the person from criminal liability and the introduction of appropriate changes in the norms of the Criminal Procedure Code of Ukraine.

Key words: exemption from criminal liability, criminal liability, subject, investigator, criminal procedure relations, pre-trial investigation.

Постановка проблеми. Прийняття та внесення змін до Конституції України, набуття чинності новим Кримінальним та Кримінально-процесуальними кодексами є досить важливими етапами в становленні та розвитку правової держави в Україні, з якими обґрунтовано пов'язуються суттєві зміни у сфері захисту людини, її життя, здоров'я, честі, гідності, недоторканості та безпеки. Визнавши людину та її інтереси

найвищою соціальною цінністю в Україні (ст. 3 Конституції України), держава має відповідно реформувати і сферу кримінального правосуддя, відтворивши сутність цього положення у змісті кримінального провадження, у правових статусах суб'єктів правових відносин. Набули нового змісту та сутності кримінальні та кримінально-процесуальні відносини щодо реалізації міжгалузевого інституту звільнення від кримінальної відповідальності.

За чинним кримінально-процесуальним законодавством головним суб'єктом прийняття рішення про звільнення особи від кримінальної відповідальності є суд. Прийняття остаточного рішення про звільнення підозрюваного (обвинуваченого) від кримінальної відповідальності є правом лише одного суб'єкта відповідних кримінально-процесуальних відносин – судового органу. Тому у формально-юридичному значенні суд можна вважати єдиним суб'єктом прийняття відповідного рішення, оскільки інших альтернативних йому суб'єктів законом не передбачено. Проте таке розуміння є дещо спрощеним як таким, що не відтворює зміст та сутність досить складних кримінально-процесуальних відносин щодо визначення підстав для звільнення від кримінальної відповідальності, доведення доцільності такого звільнення, забезпечення процесуального порядку його реалізації.

Ухвалення судового рішення базується на суб'єктивному тлумаченні суддею отриманих матеріалів. Проте основу для суддівського розсуду становлять ті матеріали, які готуються на стадії досудового розслідування за участю інших суб'єктів, зокрема одним із головних суб'єктів, задіяних у процесі прийняття рішення про звільнення підозрюваного (обвинуваченого) від кримінальної відповідальності, можна віднести слідчого.

Стан дослідження. Особливістю предмета дослідження є те, що він охоплює поглиблене вивчення проблем розуміння кримінально-процесуального порядку звільнення від кримінальної відповідальності за допомогою конкретного аналізу змісту кримінально-процесуальних відносин, зокрема прав та обов'язків слідчого.

На думку В.І. Галагана та О.М. Калачової, проблеми визначення поняття та структури процесуального статусу осіб у кримінальному судочинстві своєю складовою частиною мають визначення особливостей сфери функціонування саме суб'єктів у сфері кримінально-процесуальних відносин. Адже залежно від функцій, які виконує у кримінальному судочинстві той чи інший учасник процесу, особа с певним статусом набуває кон-

Марченко О. А., 2018

кретних прав та обов'язків, притаманних саме йому. І хоча чинний КПК не містить поняття «суб'єкт кримінального процесу», проте він є важливішим елементом кримінально-процесуальних відносин [2, с. 35, 39].

Ураховуючи важливість вивчення змісту, прав та обов'язків слідчого – суб'єкта кримінально-процесуальних відносин щодо звільнення від кримінальної відповідальності, маємо на підставі ретроспективного підходу в здійсненні аналізу чинного та попереднього законодавства, їхнього порівняння у часі; за відповідними напрямками виокремити ті питання, які потребують свого вирішення, тобто реформування кримінально-процесуального законодавства, виокремлення питань, які потребують свого подальшого вирішення на законодавчому рівні.

Виклад основних положень. Хоча кожний із суб'єктів кримінально-процесуальних відносин відіграє специфічну роль у процесуальному механізмі звільнення від кримінальної відповідальності. На нашу увагу заслуговує саме незалежність та самостійність у здійсненні власних функцій, вплив та участь слідчого як суб'єкта кримінально-процесуальних відносин, на прийняття судом справедливого та дієвого рішення.

Узагальнюючи зміст чинного КПК (ст.ст. 286-287), слід зазначити, що законодавець переважно сконцентрував увагу на прокурорі (як досить важливому суб'єкті кримінально-процесуальних відносин у вирішенні питання звільнення від кримінальної відповідальності на стадії досудового розслідування). Спостерігається практична відсутність згадування у кримінально-процесуальних нормах, які безпосередньо регламентують питання звільнення від кримінальної відповідальності, про слідчого та його повноваження в цій сфері.

Безпосереднє особливе виокремлення прокурора у кримінально-процесуальних відносинах є одним із чинників, що відрізняють чинне кримінально-процесуальне законодавство від попереднього. За КПК 1960 р. повноваження щодо складання мотивованої постанови про направлення справи до суду для вирішення питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності та обов'язок ознайомлення обвинуваченого (його захисника), потерпілого (його представника) із змістом цієї постанови покладалися на прокурора та слідчого (ч. 2 ст.7, ч. 4 ст. 7-1, ч. 1 ст. ст. 7-2, 8, 9, 10, 11-1 КПК) [9, с. 9-15]. Це б підвищувало роль та значення останнього у кримінально-процесуальних відносинах стосовно звільнення від кримінальної відповідальності.

Наскільки є правильним чинне рішення законодавця маємо з'ясувати на підставі системного комплексного тлумачення та порівняння змісту відповідних положень, що містяться безпосередньо у статтях параграфу другого «Звільнення від кримінальної відповідальності» КПК 2012 р., в інших нормах, які стосуються процесуальної діяльності слідчого і опосередковано стосуються звільнення від кримінальної відповідальності (ст. ст. 40, 291 КПК), врахування основних тенденцій та результатів спеціальних досліджень з цього питання [8, с. 24, 152-153, 156]

Наш аналіз законодавства доцільно розпочати із з'ясування такого складника правового статусу слідчого, як права та обов'язки у сфері роз'яснювального процесу під час реалізації звільнення від криміналь-

ної відповідальності. З одного боку, спостерігається певна наступність кримінального процесуального законодавства щодо факту відсутності конкретизації суб'єктів роз'яснювального процесу. У попередньому законі в ч. 2 ст. 7-1 КПК 1960 р. без визначення суб'єктів ідеться про те, що до направлення кримінальної справи до суду особі повинно бути роз'яснено сутність обвинувачення, підставу звільнення від кримінальної відповідальності, право заперечувати проти закриття справи з цієї підстави.

Чинний закон (ч. 3 ст. 285 КПК) також містить положення про необхідність здійснення роз'яснення сутності підозри чи обвинувачення, підстав звільнення від кримінальної відповідальності, про право заперечувати проти закриття кримінального провадження без визначення конкретних суб'єктів, які мають здійснювати це роз'яснення. З іншого боку, суттєвим змістовним доповненням у КПК 1960 р. до зазначеного положення є вказівка в ч. 4 ст. 7-1 КПК про те, що і прокурор, і слідчий мають право вносити постанову про направлення справи до суду, знайомити з нею обвинуваченого та потерпілого, роз'яснювати їм їхні права. Чинний же закон таких доповнень не містить і, як уже йшлося, концентрує увагу лише на особі прокурора. Проте системно-правове тлумачення та співставлення змісту та сутності правових норм чинного законодавства, що безпосередньо регулюють сферу застосування звільнення від кримінальної відповідальності або ж мають до цього опосередковане відношення надають нам підстави визнати слідчого доволі важливим суб'єктом роз'яснювальної діяльності поряд із прокурором. Хоч цей факт і не знайшов безпосереднього закріплення у законі. Існує достатня кількість чинників, які доводять це.

Так, досить важливим у цій діяльності є те, що особа, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, має розуміти сутність звільнення від кримінальної відповідальності за nereабілітуючими підставами – підставами, які базуються насамперед на визнанні нею своєї винуватості. Цей факт набуває особливого значення на тлі проведення досудового розслідування не в повному обсязі. Отже, звільнення від кримінальної відповідальності завжди є компромісом між органами досудового слідства, судом та особою, яка вчинила правопорушення, оскільки базується на визнанні винуватості особи без постановлення вироку суду. А відповідно необхідною передумовою звільнення особи від кримінальної відповідальності в порядку, передбаченому сучасним кримінально-процесуальним законом (через винесення судом ухвали про закриття справи) є згода особи на закриття справи за nereабілітуючими підставами. Закриття справи за nereабілітуючими підставами за умови проведення досудового слідства не в повному обсязі (ч. 2 ст. 286 КПК) тим не менш передбачає виконання певного обсягу слідчої діяльності, яка надасть можливість установити: всі обставини вчиненого діяння, а отже, наявність в діянні ознак певного виду складу злочину; наявність обставин, необхідних для звільнення від кримінальної відповідальності. Саме слідчий має безпосереднє відношення до встановлення фактичних обставин справи, надання правової кваліфікації вчиненого, збирання та узагальнення інформації (як позитивного, так і негативного значення) щодо особи, яка вчинила суспіль-

но небезпечне діяння. Саме слідчий, який здійснює досудове розслідування, має можливості у належному обсязі виявити кримінально-правові підстави та умови звільнення підозрюваного (обвинуваченого) від кримінальної відповідальності, серед яких особливе значення мають тяжкість та повторність учинення злочину (для загальних видів звільнення), ознаки позитивної посткримінальної поведінки особи (для загальних та спеціальних видів звільнення). Тому об'єктивність та точність проведення слідчим досудового розслідування, кваліфікації злочинних дій у кримінальному провадженні спроможні стати основою для прийняття обґрунтованого рішення щодо можливості застосування звільнення від кримінальної відповідальності підозрюваного (обвинуваченого). А також сприяти більш інтенсивному визнанню цими особами та потерпілим законності та доцільності застосування звільнення від кримінальної відповідальності.

Слід зазначити, що у науково-практичних коментарях до ст. 285 КПК «Загальні положення кримінального провадження під час звільнення особи від кримінальної відповідальності» наголошується саме на тому, що не лише прокурор, але й слідчий своєю роз'яснювальною діяльністю має заохочувати підозрюваного, обвинуваченого до реалізації права на звільнення від кримінальної відповідальності [7, с. 708-709]. Підкреслюється особлива роль слідчого під час прийняття рішення щодо підстав про закриття кримінального провадження тощо [12, с. 430].

Більш широке тлумачення вищезазначених законодавчих положень свідчить також і на користь того, що чинний закон не позбавляє слідчого права ініціювати розгляд відповідного питання, однак лише перед прокурором, який здійснює процесуальне керівництво досудовим розслідуванням. У цій частині маємо погодитися з позицією вчених (В. Лобач, В. Півненко, О. Дудоров), що такий стан розбіжностей між реальністю у правозастосуванні та конкретним змістом законодавчих положень доводить, з одного боку, важливість функцій слідчого та його право ініціювати розгляд відповідного питання перед прокурором, а з іншого – порядок такого ініціювання залишається поза процесуальним [3, с. 33; 10, с. 18; 11, с. 33].

Якщо поглибити вивчення проблеми неузгодженості чинного кримінально-процесуального законодавства в частині правового статусу слідчого щодо реалізації інституту звільнення від кримінальної відповідальності, то доцільним є співставлення за змістом та сутністю зазначених вище положень та ст. 40 КПК. У цій правовій нормі, по-перше, наголошується на відповідальність слідчого за законність та своєчасність здійснення процесуальних дій. По-друге, у п. 7 ч. 2 ст. 40 КПК ідеться про право слідчого за результатами розслідування скласти обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів виховного характеру та подавати їх на затвердження прокуророві [8, с. 24]. А складання клопотання щодо застосування примусових заходів виховного характеру є невід'ємною складовою частиною матеріалів щодо застосування спеціального виду звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх, передбаченого ст. 97 КК.

До того ж у спеціальних дослідженнях звертається увага ще на одне протиріччя, яке виникає якщо звернутися до змісту цієї статті. Маємо погодитися із дум-

кою зазначених вище вчених (О. Дудоров, В. Лобач, В. Півненко), які доводять те, що поза процесуальний статус слідчого не узгоджується з тими можливостями, які надаються йому ч. 3 ст. 40 КПК: слідчий має право у випадках відмови прокурора у погодженні його клопотань звернутися до керівника органу досудового розслідування. Після вивчення клопотання керівник за необхідності ініціює розгляд питань, порушених у ньому, перед прокурором вищого рівня, який протягом трьох днів погоджує відповідне клопотання або відмовляє у його погодженні [3, с. 33; 10, с. 18; 11, с. 33].

Розглядувані протиріччя посилюються й іншими положеннями чинного законодавства, зокрема тими, що визначають особливості кримінально-процесуального порядку звільнення від кримінальної відповідальності на стадії судового провадження після отримання судом обвинувального акту, а отже, стосуються обвинуваченої особи. Комплексний аналіз чинних кримінально-процесуальних положень доводить те, що на цій стадії вирішення питання щодо звільнення обвинуваченої особи від кримінальної відповідальності значення слідчого посилюється. У цьому разі маємо підкреслити той факт, що складання обвинувального акту першочергово покладаються на слідчого (ст. 291 КПК). Прокурор має лише його затверджувати. Проте відсутність згоди прокурора на обвинувальний акт, складений слідчим, надає йому право скласти його власноруч. Отже, за наслідками вивчення обвинувального акту, складеного слідчим, прокурор має прийняти одне із трьох рішень: затвердити обвинувальний акт, складений слідчим, та погодитися з його направленням до суду; повернути обвинувальний акт для доопрацювання слідчим; скласти власноруч обвинувальний акт та направити його до суду.

Особливістю цієї стадії кримінального провадження є те, що законодавець визначаючи коло осіб, які можуть звернутися до суду з клопотанням про звільнення від кримінальної відповідальності обвинуваченого, значно його розширює, використовуючи словосполучення «сторона кримінального провадження» (ч. 4 ст. 286 КПК). Відповідно до положень п. 19 ч. 1 ст. 3 «Визначення основних термінів Кодексу» та сутності відповідних положень статей, які містяться у Главі 3 «Суд, сторони та інші учасники кримінального провадження», маємо розуміти, що звернутися з клопотанням під час судового провадження може, крім інших суб'єктів кримінального провадження (прокурора, керівник органу досудового розслідування, потерпілого та його законного представника, підозрюваного, обвинуваченого тощо), і слідчий [8, с. 6, 15-34]. Адже саме вони є сторонами кримінального провадження. Тому законодавець значно розширює коло суб'єктів, які наділяються правом ініціювати таке клопотання.

За чинним законодавством цей порядок є лише складовою частиною загального процесуального порядку звільнення від кримінальної відповідальності як такого, що стосується як підозрюваного, так і обвинуваченого. Якщо виходити із того, що ініціювати клопотання про застосування як загальних (ст. 45-49 КК), так і спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності (звільнення неповнолітніх із застосуванням примусових заходів виховного характеру щодо неповнолітніх – ст. 97 КК; видів звіль-

нення, передбачених Особливою частиною КК) є можливим на будь-якій стадії кримінального провадження до постановки вироку (ч. 2, 4 ст. 286 КПК). Маємо визнати, що в чинному законі як безпосередньо, так і опосередковано відтворюється право слідчого не лише ініціювати, але й оформлювати відповідні матеріали та за умови згоди прокурора направляти їх до суду. Що не узгоджується із змістом та сутністю ст.ст. 286-288 КПК, у яких згадується лише прокурор, який складає клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності, знайомить із ним потерпілу особу, з'ясовує його думку, надсилає клопотання до суду. І ні слова про слідчого як одного із суб'єктів реалізації кримінально-процесуального порядку звільнення від кримінальної відповідальності. Тоді як зміст ст. 40 КПК свідчить про інше.

Загалом, слід звернути увагу на той факт, що питання посилення значення процесуального статусу слідчого у кримінально-процесуальних відносинах було і залишається актуальним. За чинності попереднього КПК М.О. Карпенко доводив те, що саме слідчий, який розслідував кримінальну справу, повинен брати участь у вирішенні судом питання про те, які примусові заходи виховного характеру слід застосовувати до неповнолітньої особи. Адже «спілкування слідчого на досудовому слідстві з неповнолітнім, його законним представником, захисником, працівниками служб у справах неповнолітніх дають йому можливість найбільш повно розібратися в характері особи, вивчити середовище, в якому вона проводить життя. Тому буде цілком правильним законодавчо закріпити за слідчим право зазначати у постанові або обвинувальному висновку захід впливу, який доцільно застосувати щодо підлітка» [4, с. 131; 5, с. 20].

Досить жваво (крім іншого) обговорювався проект чинного кримінально-процесуального законодавства в частині процесуального статусу слідчого. На думку Ю.П. Аленіна, зведення у новому КПК ролі слідчого до функцій статиста призведе до ліквідації його процесуальної самостійності та незалежності, а тому й до втрати особистої відповідальності за результати досудового слідств. На думку вченого, слідчий має бути повноцінним суб'єктом кримінальної процесуальної діяльності, а не лише виконавцем чужої волі. Тому має бути збережена та система прав та обов'язків слідчого, яка виправдана часом та багаторічним досвідом. Тим більш це стосується сфери притягнення особи до кримінальної відповідальності та її реалізації [1, с. 10-11].

В.М. Кобернюк, досліджуючи особливості чинного кримінального законодавства щодо закриття кримінального провадження зі звільненням особи від кримінальної відповідальності, зокрема щодо порядку взаємодії суду, прокурора, слідчого та інших учасників кримінального провадження у механізмі прийняття відповідного рішення, доводить той факт, що «з процесуального механізму закриття кримінального провадження зі звільненням від кримінальної відповідальності необґрунтовано вилучений слідчий, який здійснює підготовчу роботу щодо ініціювання вирішення питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності, але формально не визнається його учасником» [6, с. 7, 19].

Висновки. Проведене нами порівняльне дослідження доводить, що в процесі розслідування (навіть якщо воно проводиться не в повному обсязі) та встановлення підстав для звільнення від відповідальності вплив слідчого на перебіг та результати вирішення питання щодо звільнення від кримінальної відповідальності є доволі важливим. Значення цього впливу зумовлюється тією роллю, яку відіграє слідчий у процесі підготовки, опрацювання матеріалів щодо звільнення від кримінальної відповідальності; у роз'яснювальній діяльності щодо прав та обов'язків підозрюваної, обвинуваченої та потерпілої особи у сфері застосування звільнення від кримінальної відповідальності; у набутті інститутом звільнення від кримінальної відповідальності головних стимулюючих та заохочувальних властивостей із точки зору спрямування післязлочинної (посткримінальної) поведінки винної особи до правослужняного способу життя тощо. Цей факт має знайти належне відтворення у чинному кримінально-процесуальному законодавстві. Наше дослідження є додатковим підтвердженням та поглибленням тих положень, які доводять доцільність наділити слідчого правом за погодженням із прокурором звертатися до суду з клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності, тобто внести зміни у ст.ст. 40, 286-288 КПК України. [6, с. 22]

Література

1. Аленін Ю.П. К вопросу о правовом статусе следователя // Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики: Матеріали II-ї міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 8 жовтня 2010 р.) У 2 т. Т. 2. Одеса, 2010. 400 с.
2. Галаган В.І., Калачова О.М. Встановлення процесуального статусу окремих осіб, які беруть участь у досудовому провадженні: монографія. Луганськ: СПД Резніков В.С., 2012. 212 с.
3. Дудоров О.В. Про конституційність інституту звільнення від кримінальної відповідальності. Вісник Національної академії прокуратури України. 2009. № 1. С. 40-48. Дудоров О.В. Про конституційність інституту звільнення від кримінальної відповідальності. Вісник Національної академії прокуратури України. 2009. № 1. С. 40-48.
4. Карпенко М.О. Особливості провадження в справах про злочин неповнолітніх: Монографія. Харків: Видавництво «ФІНН», 2009. 240 с.
5. Карпенко М.О. Особливості провадження у справах про злочини неповнолітніх: автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2004. 20 с.
6. Кобернюк В.М. Закриття кримінальної відповідальності: автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2014. 28 с.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 1 / О.М. Бандурка, С.М. Блаживський, Є.П. Бурдоль та ін.; за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, А.В. Портнова. Харків: Право, 2012. 768 с.
8. Кримінальний процесуальний кодекс України: чинне законодавство із змінами та доповн. на 01 червня 2018 рок: Офіц. текст. Київ: Алерта, 2018. 318 с.
9. Кримінально-процесуальний кодекс України. Харків: ТОВ «Одіссей», 2002. 272 с.
10. Лобач В.Г. Конституційні права особи у кримінальному процесі. Вісник прокуратури. 2003. № 7. С.14-18.

Організаційно-правові аспекти
досудового слідства

Марченко О. А.,

*аспірант кафедри кримінального процесу
факультету № 3, інспектор факультету № 1*

*Одеського державного університету
внутрішніх справ*

11. Півненко В.М. Звільнення від кримінальної відповідальності: проблеми теорії і практики. Юрист України. 2004. № 1 (1 (3) березень). С. 31-33.

12. Тертишник В.М. Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України. Київ: Алерта, 2014. 768 с.